

قیام شیخ محمد خیابانی

به روایتی دیگر

مجتبی تبریزیا

درباره شیخ محمد خیابانی و قیام او مستقل ترین اثری که تاکنون به چاپ رسیده است (تا آنجا که وسعت اطلاعات و پرس و جوهای راقم اجازه می دهد)، اولین بار با عنوان «قیام خیابانی پیشوای تجدد و آزادی ایران در تبریز» در سال ۱۳۲۹ ش و بعدها با نام «قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز» و «شیخ محمد خیابانی» چندین بار چاپ شده است که آخرین بار در سال ۱۳۵۴ ش چاپ چهارم آن عرضه گردید.

کتاب دیگر که با هویتی مستقل اما در واقع متشکل از چندین مقاله با نام «شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی» به قلم نزدیکان و یاران او و همچنین تعدادی از نطق ها و نوشته های خود خیابانی از نشریه «تجدد» که ارگان حزب او محسوب می شد، به همت میرزا علی اکبرخان عطائی و با شماره ۱۴ انتشارات ایرانشهر توسط آقای حسین کاظم زاده ایرانشهر اولین بار سال ۱۳۰۴ ش / ۱۹۲۶ م. در برلین و سپس چاپ دوم آن به صورت فست توسط انتشارات سحر در سال ۱۳۵۶ ش در تهران به انجام رسیده است.

علاوه بر این تعدادی مقاله نیز درباره خیابانی و قیامش در نشریات سال های قبل منتشر شده است از جمله:

«خیابانی و قیام تبریز» ر. محمدزاده، «دنیا»: دوره چهارم، سال ۱۳۵۹، شماره ۱، صص ۱۲۵ - ۱۲۸
«درباره شیخ محمد خیابانی»، سیف الدین اردلان، «خاطرات وحید»، شماره ۴۰، اسفند ۱۳۵۳، ص ۵
«شیخ محمد خیابانی»، ح.ق. عطائی، «ایرانشهر»، ۳ (۱۳۰۳ ش)، صص ۲۲۴ - ۲۲۸

«شیخ محمد خیابانی»، حسین کاظم زاده ایرانشهر، «ایرانشهر»، ۴ (۱۳۰۵)، صص ۱۱۷ - ۱۲۶

«دو نامه از خیابانی به تقی زاده»، به کوشش ایرج افشار، «یغما»، ۲۸ (۱۳۵۳)، صص ۵۶۰ - ۵۶۴
«دورنمای زندگی شادروان شیخ محمد خیابانی»، «هوخت» ۳۰ (۱۳۵۸) شماره های ۵، ۷، ۸، ۹، ۱۰ و ۱۱.

مضاف بر همه اینها در کتاب «قیام کلل محمد تقی خان پسیان در خراسان» اثر میرسیدعلی آذری نیز اجمالی از قیام خیابانی نوشته شده است.

بنا به گفته آقای سیدعلی آذری در مقدمه کتاب «شیخ محمد خیابانی»: «قسمتی از نطق های خیابانی به صورت یک جزوه علیحده تألیف آقای حسین فرزند عباس زاده) و از روی آن جزوه در چند شماره روزنامه

اما با روشن شدن نیت اصلی آنها که جداسازی آذربایجان و الحاق آن به خاک خود بود، حزب دموکرات را مهمترین مخالف و سد راه خود یافتند. لذا رهبران آنرا از جمله خیابانی دستگیر و مدت دو ماه در ارومی محبوس نمودند. اندکی بعد به هنگام ریاست الوزرائی وثوق الدوله، خیابانی به نمایندگی مردم تبریز، در مجلس چهارم انتخاب شد و از این زمان مقدمات اصلی قیام خیابانی شروع گردید زیرا حزب دموکرات با قرارداد ۱۹۱۹ م انگلیس و ایران به شدت مخالف بود به این ترتیب در سال ۱۲۹۹ ش. عملاً قیام خیابانی در تبریز شعله ور شد و رنگ قیام مسلحانه به خود گرفت. با وجود تغییر ریاست کابینه از وثوق الدوله به مشیرالدوله و ناکارآمدی عملی قرارداد ۱۹۱۹ م. قیام خیابانی همچنان ادامه یافت زیرا به گفته کسروی، خیابانی در پاسخ به تقاضای مذاکره و مصالحه مشیرالدوله گفت: «دولت تا «آزادستان» را به رسمیت نشناسد وی برای هیچگونه مذاکره حاضر نخواهد گردید»^۱ تا اینکه در نهایت مخبرالسلطنه به کمک نیروهای دولتی و قزاق این قیام را با خشونت سرکوب نمود و با قتل خیابانی شعله نهضت به خاموشی گرایید، هر چند مخبرالدوله از فرجام خیابانی با تأسف یاد می کند.

و اما کتاب حاضر که به منظور معرفی آن مقدمات فوق ذکر گردید، به ملاحظات مختلف شاید یکی از مهمترین منابع و در حکم سند دست اول تاریخی درباره خیابانی و قیام او باشد. این کتاب قرار بود در مجموعه مقالات کتاب پیش گفته «شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی» که توسط حسین کاظم زاده ایرانشهر جمع آوری و چاپ شده است قرار بگیرد اما چنین نشد و علت آن در مقدمه کتاب مذکور اینگونه ذکر شده: «راجع به شرح حال و اعمال شهید مرحوم (شیخ محمد خیابانی)، برحسب تقاضائی که بارها در مجله ایرانشهر درج شده بود چند نفر از دوستان و شناسندگان شیخ، ارسال شرحی را وعده کرده بودند و در آن ضمن مشروحه از فاضل محترم آقای سید احمد کسرانی تبریزی، رئیس سابق عدلیه خوزستان رسیده بود که بسیار مفید بود و از حیث تدقیقات تاریخی و اجتماعی اهمیت مخصوص داشت ولی چون جناب ایشان میل داشتند که آن مشروحه را مستقلاً به چاپ برسانند لهذا از الحاق آن بدین کتاب صرفنظر کردند».

تقدیر چنان بود دست نویس کسروی که در اختیار آقای بزرگمهر کسروی، نواده صاحب دست نویس و دانشجوی دکترا در دانشگاه آکسفورد بوده، در اختیار آقای محمدعلی همایون کاتوزیان قرار بگیرد تا پس از تصحیح و ویرایش و نگارش مقدمه و حواشی به چاپ برسد.

بی شک دلایل اهمیت و ارزش تاریخی نوشته کسروی برکسی پوشیده نیست. از آنجا که احمد کسروی به طور مستمر و در متن زمان و مکان از جزئیات وقایع آگاه بوده، اطلاعاتش از این وقایع برخلاف زمان های بعد متکی بر شنیده ها و روایت دیگران نبوده است و چون تجربه ی تاریخ نگاری نیز داشته است، توانسته اطلاعات خود را با نظم و ترتیب و دقت ثبت و آرایه کند. این نیز حائز اهمیت است که متن فقط سه سال پس از

باختر سالها پیش چاپ و منتشر گردیده است»^۲. از مجموع آثار مکتوب و قلمی که درباره شیخ محمد خیابانی و قیام او به زیور طبع آراسته گردیده همانطور که ملاحظه می شود سهم آقای حسین کاظم زاده ایرانشهر بیش از دیگران است که یا خود اقدام به نگارش نموده و یا به نوعی در تألیف آثار مرتبط با موضوع دست اندرکار بوده. «کاظم زاده از مشروطه خواهان و ملیونی بود که در جوانی به اروپا رفت و در سال های ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۵ ه. ش مجله ایرانشهر را در برلن منتشر کرد و به همین جهت به کاظم زاده ایرانشهر شناخته شد»^۳.

در سطور زیر خواهیم دید که در کتاب تازه چاپ شده حاضر نیز کاظم زاده حضور و دخالت مستقیم دارد که دلایل و کم و کیف آن ضمن معرفی کتاب کسروی در زیر خواهد آمد. اما قبل از آن مقدمه ای مختصر از خیابانی و قیام او ضروری به نظر می رسد:

شیخ محمد خیابانی فرزند حاجی عبدالحمید خامنه ای در سال ۱۲۹۷ ه. ق در قصبه خامنه، یکی از قصبات مهم ارومق توابع تبریز به دنیا آمد. پدرش در روسیه به تجارت اشتغال داشت و حدود سی سال در پتروفسکی (از شهرهای داغستان) اقامت داشته است. خیابانی پس از تحصیلات مقدماتی در زادگاهش و ادامه آن در علوم دینی، مدتی در مساجد تبریز امامت جماعت را برعهده داشت و در قیام تبریز علیه استبداد محمدعلی شاه و اعاده مشروطیت به رهبری ستارخان و باقرخان، در جمع آزادیخواهان مشارکت داشت. او در مجلس دوم به عنوان نماینده تبریز در جناح چپ مجلس قرار گرفت و به هنگام اعلام اولتیماتوم روسیه رسماً عضویت فرقه دموکرات را پذیرفت و با قبول اولتیماتوم به مخالفت برخاست. اما پس از اینکه دولت موقت به صلاح دید ناصرالملک نایب السلطنه اولتیماتوم را پذیرفت، بسیاری از آزادیخواهان از جمله خیابانی سرکوب و تعقیب شدند و او به ناچار از تهران به مشهد و از آنجا به روسیه و پس از مدتی مجدداً به تبریز بازگشت اما حاکمیت شجاع الدوله مانع از ادامه فعالیت های او شد تا اینکه چند سال بعد با بروز انقلاب روسیه، آذربایجان نیز از بارقه های آن متأثر شده، بار دیگر تشکیلات فرقه دموکرات فعالیت خود را با حدت و شدت بیشتری از سرگرفت و نشریه «تجدد» را به عنوان ارگان رسمی خود منتشر ساخت. در این حزب و نشریه، خیابانی از ارکان و رهبران اصلی محسوب می شد. اندکی بعد نیروهای عثمانی به بهانه تنبیه آشوری ها و استخلاص ارومی و سلماس، به آذربایجان وارد شدند

شکست قیام خیابانی نوشته شده و از اینرو خاطرات نویسنده هنوز تازه و فراموش نشده بوده و تحت تأثیر دآوری‌ها و تحلیل‌های بمدی قرار نگرفته است.

همانطور که گذشت احمد کسروی این نوشته را به خواست آقای حسین کاظم زاده تبریزی معروف به ایرانشهر نگاهشته است. متن پاسخ کسروی به درخواست آقای کاظم زاده در همین کتاب درج است: «همشهری ارجمند و دوست دانشمند من، آقای کاظم زاده، نویسنده مجله علمی و ادبی ایرانشهر، از من خواستار شدند که آنچه درباره مرحوم خیابانی و قیام وی در آذربایجان به سال ۱۳۳۸ قمری می‌دانم و در خاطر دارم، در دفتری نگاهشته و برای چاپ به مطبعه ایرانشهر بفرستم و این ناچیز گذشته از این که به وقایع آذربایجان همواره علاقه تمام داشته‌ام، در ابتدای قیام خیابانی در تبریز بودم و از آغاز و انجام مسئله نیک آگاهی دارم و این بود که خواهش دوست دانشمند خود را پذیرفته و این دفتر را در سه بخش^۱ به اتمام رسانیدم. امضاء: سید احمد تبریزی، اهواز، شعبان ۱۳۳۳ (۱۳۰۲ ش)»^۲

کسروی در متن دست نوشته خود می‌نویسد که برادر کاظم زاده، دکتر زین‌العابدین خان، از سران حزب دموکرات تبریز و در آن حزب، رهبر جناح مخالف جناح شیخ محمد خیابانی بوده و خیابانی او را پس از آغاز قیام خود توقیف و به کردستان تبعید می‌کند. این جناح حزب دموکرات در تبریز به دلیل موضع انتقادی آن نسبت به جناح خیابانی به عنوان «تنقیدیون» شناخته می‌شده و کسروی نیز عضو همین جناح بوده است.

تاریخ امضاء دست‌نویس کسروی سال ۱۳۳۳ ق (۱۳۰۲ ش) و محل آن اهواز، هنگام تصدی ریاست عدلیه خوزستان بوده است.

متن کامل نوشته کسروی پس از مقدمه نسبتاً مفصل آقای همایون کاتوزیان آمده که مصحح کتاب در این مقدمه به بررسی و تجزیه و تحلیل اثر کسروی در

ارتباط با خیابانی و قیام او ذیل این عناوین می‌پردازد: اهمیت دست‌نویس کسروی، خیابانی، نوبری و رفت، دورنمای قیام خیابانی، شرح کسروی از قیام خیابانی، یادداشت‌های مخبر السلطنه، هدف‌های قیام، یادداشت‌ها و مآخذ.

متن نوشته کسروی مشتمل بر شش فصل به ترتیب زیر است:

فصل اول با عنوان «از روزی که من خیابانی را شناختم تا آغاز انقلاب روسیه»، دورنمایی از اوضاع آذربایجان را از پایان انقلاب مشروطه (و سپس حوادث جنگ جهانی اول) تا اواسط سال ۱۲۹۸ ش (۱۳۳۷ ق) ترسیم می‌کند و در ضمن شقه‌های درباره شخصیت و فعالیت‌های خیابانی در آن دوره به دست می‌دهد.

فصل دوم زیر عنوان «از آغاز انقلاب روسیه تا رجب ۱۳۳۸ ق (فروردین ۱۲۹۹ ش)» از اواخر سال ۱۲۹۵ ش (پس از انقلاب فوریه ۱۹۱۷ در روسیه) و تأثیر آن انقلاب بر جریان‌های آزادیخواهی در آذربایجان، به ویژه تبریز تا پائیز ۱۲۹۷ ش (در حدود پایان جنگ جهانی اول) را در برمی‌گیرد و حوادث تبریز و آذربایجان و وضع داخلی و بحث‌ها و اختلاف نظرهای دموکرات‌های تبریز و فعالیت‌های خیابانی و هوادارانش در آن دوره تشریح می‌گردد.

فصل سوم تحت عنوان «از رفتن ترک‌ها از آذربایجان تا آغاز قیام خیابانی» با رفتن لشکریان عثمانی از آذربایجان - در اواخر سال ۱۲۹۸ ش - آغاز می‌گردد. این فصل تا نوروز ۱۲۹۹ ش را در بر می‌گیرد و در آن ادامه بحث و اختلاف در حزب دموکرات تبریز، حوادث گوناگون تبریز و آذربایجان و قدرت فزاینده خیابانی، هم در حزب و هم در اداره امور ایالتی بازگو می‌شود.

در فصل‌های چهارم، پنجم و ششم با عناوین زیر: «قیام خیابانی»، «آغاز قیام و داستان آن» و «پایان کار و

کشته شدن خیابانی»، کسروی ضمن شرح ماجرای قیام و حوادث و وقایع آن، به نقد و ارزیابی و هدف‌ها و انگیزه‌های خیابانی در آن قیام از آغاز تا انجام (فروردین تا شهریور ۱۲۹۹ ش) می‌پردازد و اثر خود را با چگونگی خاتمه کار شیخ محمد خیابانی به آخر می‌رساند.

در پایان لازم به ذکر است که بدون شک تا رسیدن به شرح و تحلیل و نقدی دقیق، واقع‌گرایانه و بی‌تعصب درباره دلایل و زمینه‌های اصلی و پیامدهای احتمالی توفیق قیام خیابانی، راه درازی در پیش است و یکی از نخستین گام‌های لازم برای پیمودن این راه آنست که تا سر حد امکان آراء و نظرات درباره شخص و شخصیت خیابانی، از تحلیل قیام او و نتایج احتمالی آن جداگردد. امید است کتاب حاضر در جمع آثار و کارهای دیگر، منبع و زمینه مفیدی را فراهم سازد تا پژوهشگران تاریخ کشورمان تحقیقی جامع و کامل درباره شیخ محمد خیابانی و قیام او صورت دهند.

پانوشته‌ها:

- ۱- آذری، سیدعلی: «شیخ محمد خیابانی»، تهران: صفی‌علی‌شاه، چاپ چهارم، ۱۳۵۴ ش.
- ۲- «شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی»، به قلم چند نفر از دوستان و آشنایان او، تهران: سحر، چاپ دوم (اقت)، ۱۳۵۶ ش.
- ۳- آذری، سیدعلی، همان، ص ۸.
- ۴- کسروی، احمد: «قیام شیخ محمد خیابانی»، ویرایش و مقدمه: محمدعلی همایون کاتوزیان، تهران: نشرمرکز، چاپ اول ۱۳۷۶، ص ۱۱.
- ۵- کسروی، همان، ص ۱۶۳.
- ۶- «شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی»، همان، ص ۵.
- ۷- در واقع دست‌نویس کسروی در شش بخش است. شاید علت این اشتباه در آنجاست که سه بخش اول، مباحث اصلی راجع به قیام است و سه بخش دیگر بیشتر نقطه نظرات و عقاید را در بر می‌گیرد و منظور او سه بخش اول بوده است.
- ۸- کسروی، احمد، همان ص ۸۹.

چند خبر

افتتاح موزه تاریخ طبیعی سنندج

بنابر خبر مندرج در روزنامه کیهان مورخه ۳۰ بهمن ۱۳۷۶ موزه تاریخ طبیعی سنندج گشایش یافت. در این گزارش ذکر نشده که مسؤول این امر چه سازمانی بوده است و فقط اضافه شده که مواد فراهم آمده در این موزه شامل گونه‌های مختلف جانوران، پرنندگان، حشرات ... است.

تاریخ طبیعی فصل مشترک تاریخ با علمی مانند زیست‌شناسی و زمین‌شناسی است و تطور حیات را عرضه می‌کند. در شهرهایی مانند شیراز و تهران نیز چنین موزه‌هایی وجود دارد که لازم است روز بروز کامل تر شده توسعه یابند.

تشکیل کمیته دائمی سیستم‌های اطلاعات

جغرافیایی آسیای اقیانوسیه در تهران براساس گزارش روزنامه اطلاعات مورخه ۳۰ بهمن

۱۳۷۶ چهارمین اجلاس عمومی کمیته دائمی سیستم‌های اطلاعات جغرافیایی GIS آسیا و اقیانوسیه در روزهای نهم تا سیزدهم اسفندماه ۱۳۷۶ به میزبانی سازمان نقشه‌برداری کشور در تهران برگزار می‌شود. به گزارش روابط عمومی سازمان نقشه‌برداری کشور به همین منظور این سازمان به تشکیل ستادی متشکل از سه کمیته علمی، اجرایی و روابط عمومی اقدام کرده است.

برگزاری پنجمین همایش نمایشگاه

سامانه‌های اطلاعات جغرافیایی

سازمان نقشه‌برداری کشور پنجمین همایش سالانه سامانه‌های اطلاعات جغرافیایی GIS را در روزهای ۲۳ و ۲۴ اردیبهشت ماه ۱۳۷۷ برگزار می‌نماید. همچنین همزمان با برگزاری این همایش نمایشگاهی به مدت چهار روز ۲۱ لغایت ۲۴ اردیبهشت ماه ۱۳۷۷ در محل سازمان نقشه‌برداری کشور برگزار می‌گردد. سازمان نقشه‌برداری کشور با چاپ

اطلاعهایی در کیهان مورخه ۲۸ بهمن ۱۳۷۶ از افراد و مؤسسات دعوت کرده است در همایش و نمایشگاه فوق‌الذکر شرکت نمایند.

همایش بین‌المللی بررسی خدمات سامانیان به جهان علم و فرهنگ با مشارکت ۱۶ کشور عضو سازمان جهانی «یونسکو» همایش بین‌المللی علمی و پژوهشی برای طرح و بررسی خدمات سامانیان به جهان علم و فرهنگ در شهر «دوشنبه»، پایتخت تاجیکستان و قلمرو اصلی دولت سامانی در قرون نخستین اسلامی برگزار می‌شود. بنابر گزارش روزنامه ابرار این همایش به پیشنهاد جمهوری اسلامی ایران در نشست اخیر نمایندگان «یونسکو» به تصویب اعضاء رسید و براساس آن اندیشمندان، تاریخ‌نویسان و پژوهشگران ایران، تاجیکستان، آسیای مرکزی و دیگر کشورهای فارسی‌زبان، یافته‌های تازه علمی خود را درباره چگونگی حکومت زمینه‌های رشد و پرورش دانشمندان و شاعران بزرگ دوره سامانی و علل انحطاط تدریجی حکومت آل سامان را ارائه خواهند داد.